

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В КРАЇНІ НА СТАНОВЛЕННЯ ПОГЛЯДІВ К.Д. УШИНЬСЬКОГО

INFLUENCE OF SOCIAL AND POLITICAL SITUATION IN THE COUNTRY ON THE FORMATION OF K.D. USHYNKY'S VIEWS

У статті розглядається процес формування поглядів видатного педагога К.Д. Ушинського. Основна мета статті – дослідити основні чинники макросередовища, які вплинули на світогляд К.Д. Ушинського в процесі становлення його особистості. Представлено аналіз соціальних, політичних та економічних проблем суспільства, які вплинули на формування поглядів видатного науковця. Розглядається розвиток системи освітніх закладів, специфіка навчання та виховання у 30–40-х роках ХХ століття. Аналізуються методи та форми навчання в гімназіях. Досліджуються процеси, які відбувались у роки навчання Костянтина Дмитровича у Московському університеті на юридичному факультеті. Розглядаються питання формування особистості К.Д. Ушинського в період активного студентства, його причетність до прогресивних кіл суспільства, активна участь у історико-літературному клубі та вплив В.Г. Белінського на формування його поглядів. Також висвітлені питання освіти, самоосвіти й самовиховання, яким він надавав вагоме значення. Визначено, що світогляд великого педагога складався під впливом німецької класичної філософії, гегельянства, а також різних ідеалістичних, філософсько-матеріалістичних і раціоналістичних навчань. Основними факторами макросередовища, які вплинули на розвиток особистості К.Д. Ушинського та формування його світогляду, були: дворянське походження; громадська активність, період пробудження політичної свідомості, який наповнився ідеями про потреби народу, народність та народні ідеали; особистісно-природничий чинник; ранній педагогічний досвід.

Педагогічний світогляд К.Д. Ушинського формувался в умовах політичної реакції, яка настала в Російській імперії після придушення повстання декабристів, буржуазних реформ, у тому числі й освітніх, і суспільно-педагогічного руху, який розгорнувся в 60-х рр. ХІХ ст. Також педагогічні погляди видатного вітчизняного педагога зазнавали впливу з боку української культури й освітньо-просвітницького руху в Україні 40–60-х рр. ХІХ ст.

Ключові слова: К.Д. Ушинський, особистість, система освітніх закладів, соціально-політична ситуація, світогляд, суспільство.

The article deals with the process of mindset formation of the outstanding educator K.D. Ushynsky. The main goal of the article was to investigate the main factors of the macroenvironment that influenced K.D. Ushynsky's worldview in the process of his personal becoming. The analysis of social, political and economic problems of the society, which influenced the formation of the outstanding scientist's views, has been presented. The development of the system of educational institutions, the specifics of training and education in the 1930s–1940s have been considered. The methods and forms of teaching in gymnasiums have been analyzed. The processes that occurred during the years of Kostyantyn Dmytrovych's studies at Moscow University at the Faculty of Law have been researched. The issues of formation of K.D. Ushynsky's personality during the period of active student life, his involvement in progressive circles of society, active participation in the historical and literary club and V.G. Belinsky's influence on the formation of his views have been considered. Also there have been highlighted the issues of education, self-education and self-improvement which were very important to him.

It has been found out that the great educator's worldview was formed under the influence of German classical philosophy, Hegelianism, as well as various idealistic, philosophical, materialistic and rationalist teachings. The main factors of the macroenvironment that influenced the development of K.D. Ushynsky's personality and the formation of his worldview were his noble origin; social activity, the period of awakening of political consciousness, which was filled with ideas about people's needs, the national ethos and national ideals; personality-natural factor; early teaching experience.

K.D. Ushynsky's pedagogical worldview was formed in the context of the political reaction that occurred in the Russian Empire after the suppression of the Decembrist uprising, bourgeois reforms, including the educational ones, socio-pedagogical movement that unfolded in the 1860s. Also, the pedagogical views of the outstanding domestic educator were influenced by Ukrainian culture and the educational movement in Ukraine in the 1840s–1860s.

Key words: K.D. Ushynsky, personality, system of educational institutions, socio-political situation, worldview, society.

УДК 159.954 – 043.86:[929:001]
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.16>

Виноградова В.Є.

к.пед.н., доцент,
завідувач кафедри психології
та педагогіки
Таврійський національний університет
імені В.І. Вернадського

Постановка проблеми. Нині проблемі формування особистості та її світогляду приділяється особлива увага. Дослідження у багатьох галузях, таких як: філософія, психологія, історія, соціологія, засвідчують думку про те, що особистість переживає певну еволюцію разом з ходом історичного процесу. На фор-

мування особистості суттєво впливають простір та час. Йдеться про особливості епохи, культури, освіченості населення та інших факторів, які виявляють якісні характеристики суспільства, в тому числі безсвідомі та свідомі психічні якості людини. Завдяки цим особливостям можна визначити критерії класифікації

типів особистості відповідно до пануючої суспільно-економічної формації, цивілізаційного типу суспільства, приналежності до певної етнічної культури чи соціального прошарку. Тобто з розвитком цивілізації людина переходить на вищі щаблі: виходить зі світу існування та розвивається на рівні громадянської свободи та творчості. Це можна спостерігати на прикладі розвитку психологічних теорій особистості: починаючи з психоаналітичного напрямку З. Фрейда та завершуючи сучасними теоріями, в яких особистість розуміють як інтегральну якість людини, яка об'єднує у ціле всі її психічні характеристики, процеси та відносини, що детермінуються внутрішніми та зовнішніми факторами існування індивіда та різко відрізняють його від інших людей [2]. Тобто у широкому розумінні особистість – це цілісна людська індивідуальність у єдності її природних та соціальних якостей. У вузькому розумінні це індивід, який є суб'єктом соціальних відносин та свідомої діяльності, властивості якого детерміновані конкретно історичними умовами життя суспільства.

Отже, на нашу думку, необхідно дослідити умови, які формують погляди майбутнього науковця. Тому актуальним, на наш погляд, є дослідження впливу соціально-психологічних, політичних та економічних факторів на становлення педагогічних поглядів К.Д. Ушинського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні науковці досліджують спадщину К.Д. Ушинського здебільшого у напрямі аналізу його творів та внеску в педагогічну науку. Цьому питанню присвячені роботи таких науковців, як: І. Бакаленко, М. Ваховський, І. Волошанська, Н. Калита, Ю. Корнейко, В. Пікінер та ін. Численні дослідження спрямовані на виявлення впливу середовища на розвиток особистості. Серед них є роботи В. Дружиніна, В. Юркевич, Н. Хазратова, Р. Пломіна, Н. Шумакова, Е. Єрмакова, Е. Яковлева, М. Фідельман та ін., які підтверджують вплив макрофакторів на формування особистості та її творчих здібностей.

Середовище розуміють як реальну дійсність, в умовах якої відбувається розвиток людини. На формування особистості впливає як мікросередовище, яке включає сім'ю та інші системи, які безпосередньо впливають на особистість, так і макросередовище: суспільство, соціально-політичний та економічний устрій країни, в якій формується особистість. Також має вплив географічне середовище, до складу якого належать клімат, природні умови й ресурси, що можуть впливати на характер трудової діяльності людини. Якщо розглядати вузьке коло спілкування особистості, тобто сім'ю, друзів, то саме воно більшою мірою може визначати спектр поглядів, інтересів, потреб, системи ціннісних орієнтацій дитини,

створює умови для розвитку її природних задатків. Наукова проблема полягає в тому, щоб виявити чинники середовища, які можуть впливати на розвиток творчих здібностей видатних особистостей, формування світогляду та наукового мислення.

Формулювання цілей статті. Мета статті – дослідити основні чинники макросередовища, які вплинули на світогляд К.Д. Ушинського в процесі становлення його особистості. **Завдання** дослідження полягає: 1) в аналізі наукової літератури з такої проблематики; 2) у розкритті основних чинників макросередовища, які вплинули на становлення поглядів К.Д. Ушинського.

Виклад основного матеріалу дослідження. К.Д. Ушинський народився в небагатій дворянській сім'ї у 1823 році. Його батько – Дмитро Ушинський належав до однієї із старовинних дворянських сімей. Він отримав виховання у Московському університетському шляхетному пансіонаті, тобто найкращому у ті часи середньому навчальному закладі Росії. Спочатку він відбував військову службу, став учасником Вітчизняної війни 1812 року. Після відставки з військової служби через хворобу у званні підполковника він оселився у Новгород-Сіверському Чернігівській губернії, де одружився з Любов'ю Гусак-Капніст.

Під час перебування сім'ї Ушинських у місті Тулі народився Костянтин. Першим вихователем і вчителем для дітей була мати. Сім'я була релігійною, у ній дотримувалися православних та національних традицій та зберігали їх. Так склалося, що К.Д. Ушинський народився в непростий час для Російської імперії. Саме в цей період економіка Російської імперії стала помітно відставати у своєму розвитку від провідних держав. Стан справ був найгіршим за всю історію Російської імперії. Промисловості, здатної конкурувати із Заходом, де тоді вже добігала кінця Промислова революція, фактично не існувало. В експорті Росії була лише сировина, майже всі види промислових виробів, необхідні країні, купувалися за кордоном.

Коли К.Д. Ушинському було близько двох років, у Росії спалахнуло повстання декабристів. Група аристократів, які прагнули до більш ліберального уряду, спробувала організувати повстання 14 грудня 1825 року. Лідери були страчені, інші відправлені на заслання. Потім настали тридцять років суворого самодержавства, які мали намір повернути час назад і зберегти образ життя під відомим гаслом: самодержавство, православ'я, народність.

Слід зазначити окрему політику російського уряду щодо українського народу. З початку XVIII століття закони були спрямовані на знищення української культури, мови, освіти, загалом нації. Українську мову було витіснено з навчальних закладів. На це була спрямована

низка указів. У 1804 році було запроваджено нову систему освіти, за якою російська мова викладання впроваджувалася примусово.

Отже, дослідники історії та освіти України зазначають, що «майже все XIX ст. для українців було часом боротьби за збереження власної мови, освіти, культури. Кращі представники, очолюючи громадсько-освітній рух, саме у школі, у просвітництві народу, у створенні національної системи виховання бачили шлях до збереження нації» [1, с. 6].

Освітні заклади, які входили до Харківського навчального округу, діяли за статутом 1804 р. («Статут університетів» і «Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам»), що регламентували структуру і принципи побудови народної освіти в країні та безпосередньо позначалися на українському шкільництві. Тоді існували такі типи навчальних закладів: парафіяльні училища (однорічні), повітові училища (дворічні), гімназії (чотирирічні) та університет. На чолі кожного округу був опікун, а навчальні заклади підпорядковувались університету. Система освітніх закладів передбачала наступність усіх типів. Спочатку освіта була доступна всім верствам населення чоловічої статі. Згодом додатковим документом вихідцям з нижчих прошарків доступ до гімназій та університетів був закритий. Слід відзначити, що Новгород-Сіверська гімназія була створена однією з перших паралельно з гімназіями у Харкові, Чернігові, Катеринославі, Полтаві та Херсоні.

У 1805 р. у Харкові відкрився університет, який, безумовно, мав вагому роль у розвитку науки, культури, освіти і школи. У ті часи він здійснював керівництво навчальними закладами Харківського навчального округу.

Базові знання та повагу до науки К.Д. Ушинський сформував під час навчання у Новгород-Сіверській гімназії. Вона стала першою гімназією на Лівобережній Україні, що заснована у 1789 році. Директором гімназії з 1825 по 1838 роки був Ілля Федорович Тимківський. Він також був одним із засновників Харківського університету, його професором. За час перебування на посаді директора І.Ф. Тимківський перетворив гімназію на одну з кращих, за що одержав звання статського радника та був нагороджений орденом св. Святослава III ступеня і тисячею десятин землі у Саратовській губернії. Згодом до Новгорода-Сіверського почали привозити підлітків на навчання з дуже віддалених місць. Гімназія давала найкращих латиністів для Харківського університету, а учнів, які отримували атестацію Іллі Федоровича Тимківського, зараховували до нього без вступних іспитів. Серед атестованих педагогом випускників були такі, які вільно перекладали Вергілія, Овідія, Цицерона. Цих учнів особливо любив Ілля Федорович. Одним

з них був К.Д. Ушинський, який навчався в цій гімназії з 1835 по 1840 роки.

У 1840 році Костянтин Дмитрович, гарно склавши вступні іспити, вступив на юридичний факультет Московського університету, який він закінчив з відмінними знаннями через чотири роки у 20-річному віці.

Проходження К.Д. Ушинським університетського курсу збіглося з одним з найбільш сприятливих моментів розумового руху в Росії. Початок 40-х років – час першого пробудження політичної свідомості в передовій частині російського суспільства. На початку 40-х років також відбувся великий переворот у літературі: з цього моменту веде свій початок новітня російська література. У пресі й передових громадських гуртках виявилася велика потреба у філософсько-науковому аналізі. Під впливом цього почалася досить енергійна переробка всіх ідеалів, з'явилося сильне прагнення відмовитися від романтичних ілюзій, якими жили люди 30-х років. Виявилася гаряче, щире захоплення ідеями народного блага. Цей рух можна охарактеризувати одним словом – народність. Суспільство сповнилося турботою і думкою про «народ», «народне благо», «народні ідеали». На сторінках російської преси вперше з'явилися публікації, які відображали потреби російського життя.

Саме в таку епоху пробудження російської суспільної самосвідомості К.Д. Ушинський навчався в університеті. З істинним благоговінням згадував він завжди про університетські роки як про кращий період у своєму житті, як про момент духовного свого народження. В університеті К.Д. Ушинський захоплювався лекціями професорів Т. Грановського та П. Редькіна. Костянтин Дмитрович і надалі багато читав, вивчав філософію, запалювався літературою, театром, прагнув бути у курсі політичних подій у Російській імперії та за кордоном. У цей час російська інтелігенція обговорювала прогресивні ідеї В.Г. Белінського, захоплювалась новими ідеями філософів, політиків тощо. К.Д. Ушинський жив повним життям передового активного студента, не відкидаючи процес навчання, він активно цікавився та жив проблемами, які хвилювали тоді прогресивні кола російського суспільства.

До інтересів Костянтина Дмитровича можна віднести літературу та театр. Він із захопленням читав Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Гете, Гофмана, Ріхтера та інших. Також він щомісяця ходив на вистави до театру, що вважав обов'язковим.

Також необхідно приділити увагу соціальному оточенню Костянтина Дмитровича. Він відвідував доволі популярний студентський клуб, який впливав та формував соціально-політичні погляди молоді. Недалеко від університету у невеликому трактирі «Великобританія»

створилось так зване студентське товариство. У 40-х роках XIX ст. цей історико-літературний клуб був осередком студентства. М.Л. Песковський (біограф К.Д. Ушинського) зазначав: «У Москві тоді утворилося щось на зразок студентського клубу. Це – невеликий трактир «Великобританія», який містився поблизу університету. Дякуючи, головним чином, впливові В.Г. Белінського, а також деяких інших видатних літературних діячів того часу, цей ембріон клубу дістав, можна сказати, історико-літературне значення інтелектуального центру московського студентства 40-х років. Студент Ушинський був дуже помітною величиною в цій загальностудентській сім'ї. Його влучні зауваження про все, що хвилювало студентську молодь, облітали нерідко весь університет. З властивою йому відвертістю та різкістю Ушинський однаково засуджував і тих професорів, і тих студентів, які в чомусь відхилялися від високих моральних ідеалів, що запалювали тоді університетську молодь» [3, с. 21].

Отже, як бачимо, на формування світогляду К.Д. Ушинського мав вплив В.Г. Белінський, який тоді уже був на вершині популярності, та інші літератори та громадські діячі. К.Д. Ушинський виділявся у студентському співтоваристві, вільно висловлював свої думки стосовно того, що хвилювало молодь. Також він не боявся висловлювати свою думку, критикувати або підтримувати ідеї професорів, які в них викладали. У студентські роки К.Д. Ушинський розробив для себе життєві правила: зберігати спокій, діяти обдумано, не брехати, не вихвалитися, «не проводити час неусвідомлено» [3]. Кожен випадок відступу від правил К.Д. Ушинський фіксував у своєму щоденнику.

Світогляд великого педагога складався під впливом німецької класичної філософії і насамперед гегельянства, а також ідеалістичних, філософсько-матеріалістичних і раціоналістичних навчань різних напрямів. Спроба Гегеля довести внутрішній взаємозв'язок історичних подій мала великий вплив на формування суспільних поглядів К.Д. Ушинського. Гегелівський постулат про розвиток ідей як першооснови всього, що відбувається в суспільстві, був системоутворюючим та вплинув на всю філософсько-педагогічну творчість видатного вченого. К.Д. Ушинський поступово еволюціонував у своїх суспільних і філософсько-світоглядних поглядах від об'єктивного ідеалізму до визнання індивіда провідною рушійною силою соціального розвитку. Він весь час намагався знайти золоту середину між ідеалізмом і матеріалізмом.

Отже, в період бурхливих економічних змін та розвитку нових напрямів філософії формувався майбутній педагог. К.Д. Ушинський ставився до себе строго та виробляв у собі самодисципліну. Вже тоді він використовував

основи тайм-менеджменту, які для нього виражались у певних правилах, яких він дотримувався протягом усього життя. Записи у його щоденнику засвідчують такі норми поведінки: зовнішній спокій; прямота в словах і вчинках; обдуманість дій; рішучість; не говорити про себе без потреби жодного слова; не проводити марно час; робити те, що хочеш, а не якісь випадкові речі; витратити гроші тільки на необхідне або приємне, а не через марнотратство; щовечора добросовісно надавати звіт про свої вчинки; не вихвалитися; нікому не показувати цей журнал [4].

Також під час навчання К.Д. Ушинському довелося працювати у зв'язку з тим, що коштів батьків не вистачало. Він працював як репетитор. Трудове, незалежне існування додали наснаги молодому К.Д. Ушинському й стало школою для виховання у ньому сили волі. Боротьба з нужденністю не знизилася його поетичного настрою [3].

Після завершення навчання з відзнакою К.Д. Ушинський залишився в університеті для підготовки магістерського екзамену. Вже у 1844 році постановою Ради університету Костянтину було присуджено ступінь кандидата юриспруденції. Саме у часи навчання К.Д. Ушинський доволі серйозно замислювався про те, щоб присвятити своє життя педагогіці.

К.Д. Ушинський після університету три роки пропрацював у Ярославському Демидівському ліцеї. Але остаточно не визначився зі своїм професійним шляхом. Однак після цього він влаштувався до Гатчинського сирітського інституту. Цікавим є факт, що там він ознайомився з великою педагогічною бібліотекою. І саме там він прийняв остаточне рішення про те, що його професійна доля – це педагогічний шлях. Саме тоді, в 1855 р., він пише першу педагогічну статтю «Про користь педагогічної літератури», в якій висловлює своє переконання про те, що стати хорошим учителем можна лише за умови ґрунтовних знань з педагогічної теорії. А займатися науковою педагогікою можна, тільки маючи педагогічний досвід. Згодом він активно публікує свої роботи, пише статті, навчальні книги, підручники.

Педагогічний світогляд К.Д. Ушинського формувався в умовах політичної реакції, яка настала в Російській імперії після придушення повстання декабристів, буржуазних реформ, у тому числі й освітніх, і суспільно-педагогічного руху, який розгорнувся в 60-х рр. XIX ст. Освітня політика в Російській імперії в досліджуваній період розвивалася за схемою «реформа – антиреформа»: ліберальні реформи освіти змінювалися реакційними заходами. Це викликало жваві дискусії у суспільстві з приводу розвитку освіти й стимулювало теоретичну та практичну діяльність К.Д. Ушинського. Безперечно, педагогічні

погляди видатного вітчизняного педагога зазнавали впливу з боку української культури й освітньо-просвітницького руху в Україні 40–60-х рр. XIX ст.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, представимо основні фактори макросередовища, які вплинули на розвиток особистості К.Д. Ушинського та формування його світогляду. Одним з чинників було його дворянське походження. Його батьки мали гарну освіту і він сам мав доступ до неї. Ще одним фактором є так званий «соціальний», завдяки якому К.Д. Ушинський отримував досвід взаємодії, котрий відіграв у його студентському житті важливу роль. Фактор громадської активності – його можна віднести до особистих чинників, однак перетворення у країні вплинули на погляди та діяльність майбутнього педагога. Він формувався у час пробудження політичної свідомості, який наповнився ідеями про потреби народу, народність та народні ідеали. Вплив німецької думки, німецького ідеалізму і післякантівської метафізики на формування поглядів К.Д. Ушинського. Наступним фактором можна виділити особистісно-природничий. К.Д. Ушинський мав тісний зв'язок з природою. Він зазначав, що саме під час прогулянок йому приходили цікаві ідеї та думки. Тобто, отримавши нову інформацію, він синтезував та аналізував її «разом з природою». У своїх творах він ще не раз згадував краєвиди дитинства, які запам'ятав назавжди. Ще одним чинником, що впли-

нув на становлення педагога і вченого, є рання педагогічна діяльність, у студентські роки він готував гімназистів до вступу до вузу.

Отже, К.Д. Ушинський мав різносторонні інтереси й, напевно, це допомогло йому створити цілісну педагогічну систему, яка не лише вплинула на розвиток педагогічної науки, а й нині залишається актуальною.

Перспективою подальших досліджень може стати професійне становлення та науковий шлях К.Д. Ушинського, визначення значущих періодів у житті Костянтина Дмитровича та наявність чіткого зв'язку між цими періодами і створеними ним науковими працями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березівська Л.Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.). Київ : Молодь, 1999. 191 с.
2. Ларцев В.С. Социальные и культурные детерминанты формирования личности. Киев : Принт-Экспресс, 2002. 430 с.
3. Песковский М.Л. Константин Ушинский. Его жизнь и педагогическая деятельность: биографический очерк: с портретом Ушинского, гравированным в Лейпциге Геданом. Санкт-Петербург : тип. Ю.Н. Эрлих, 1893. URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=175529.
4. Ушинский, К.Д. Собрание сочинений: в 11 т. Т. 11. Москва– Ленинград : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1952. 728 с.
5. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання. Історія української школи і педагогіки : хрестом. / За ред. В.Г. Кременя. Київ : Знання, 2005. С. 237–246.